

Safaxon YO'LDASHEV,
Namangan davlat universiteti talabasi
E-mail: safoxonyuldashev@gmail.com

NamDU dotsenti, A.To'xtaboyev taqrizi asosisda

TAX REFORMS IN THE PERIOD OF TEMURI

Annotation

In this article, the reform of taxes during the Timurid era, the ruler used the system of regions and uluses to collect taxes, the land and water property attached to mosques, madrasas, houses, mausoleums and graves, the foundation of the property, the chief ruler's payment to large property owners for any of their services. The prevalence of labeling.

Key words: Timurids, Yasovuls, Chapovuls, Kalachists, Tarkhan label, emirs, beks, palace officials, Sayyids.

НАЛОГОВЫЕ РЕФОРМЫ В ПЕРИОД ТЭМУРИ

Аннотация

В данной статье рассмотрена реформа налогов в эпоху Тимуридов, правитель использовал систему регионов и улусов для сбора налогов, земельное и водное имущество, закрепленное за мечетями, медресе, домами, мавзолеями и могилами, фундаментом собственности, плата главного правителя крупным собственникам за любую их услугу. Распространенность маркировки.

Ключевые слова: Тимуриды, Ясовулы, Чаповулы, Калачисты, Тарханский ярлык, эмиры, беки, дворцовые чиновники, Сайиды.

TEMURIYLAR DAVRIDA SOLIQ ISLOHOTLARI

Annotsiya

Mazkur maqolada Temuriylar davrida soliq islohotlari, davlat hukmdorlari soliq to'plashning viloyatlar va uluslar tizimidan foydalanganligi, yer-suv mulki, masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilgan mulki vaqfni tashkil etganligi, yirik mulk egalari ularning biron xizmati uchun tarxonlik yorlig'i berish keng tarqalganligi xaqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Temuriylar, yasovullar, chapovullar, qalaqchilar, tarxonlik yorlig'i, amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar.

Kirish. Temuriylar hukmronligi davrida (1370-1507) faqat hukmron sulola vakillari, yirik harbiy arboblarga iqtisodiy egalari hisoblanganlar. Iqta sohibi, garchand asosiy soliqlardan ozod bo'lsada, xirojning bir qismini, ya'ni yer-mulkdan tushadigan daromadning ma'lum qismini davlat xazinasiga topshirishi zarur bo'lgan. Hatto bunday toifadagi kishilar qo'shni mamlakatlarga uyushtirilgan harbiy yurishlar vaqtida, darhol o'z qo'shinlari bilan xonga yordamga borishlari yoki uning ixtiyoriga ma'lum miqdorda qo'shin yuborishlari shart bo'lgan. Shu ham diqqatga sazovorki, o'rta osiyolik hukmdorlar chet ellardan kelib, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi katta yer egalari va sultonlarga ham ularning xizmatlarini inobatga olib iqtisodiy in'om etganlar. Demak, o'rta asrlarda iqtisodiy tizimi soliqlar to'lashdan birmuncha himoyalangan, ammo davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy maqsadlarida va xalq manfaatlariga yo'lida o'z mol-mulkining yoki daromadining bir qismini sarflovchi tizimning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, uning davlat xazinasini shakllantirishdagi o'rni katta bo'lgan.

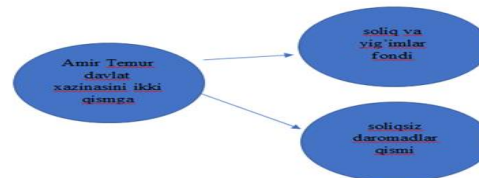
Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIV asr o'rtalarida barlos begi o'g'li Temur Tarag'ay buyuk siyosiy arbob sifatida tarix sahnasida namoyon bo'ladi. Nufuzli turk amiri Qozonxon (1332 – 1347)ning nabirasi, Balx, Hiyor Shodmon va Badaxshon viloyatlari hukmdori Husayn bilan ittifoqchilikda Temur Movarounnahrni birlashtirish va uni mo'g'ul bosqinidan ozod qilish uchun kurash boshlaydi, biroq ko'p o'tmay ular o'rtasidagi munosabatlar keskinlashadi.

1370-yili Amir Temur Husayn qo'shinini tor-mor qilgach, Movarounnahr amiri deb e'lon qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turkiylarning barlos qabilasidan chiqqan Amir Temur (1336 – 1405 –yillarda yashagan) o'lkani mo'g'ullar hukmronligidan butkul ozod etadi. Yarim asr davomida u Kashmirdan O'rta dengizga, Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar cho'zilgan ulkan saltanatni barpo etadi.

Tahlil va natijalar. Ulkan yurish va istilolar uchun Amir Temurga juda katta moliya resurslari kerak edi. G'alabalardan qo'lga kiritilgan boyliklar va soliqlar harbiy yurishlarning asosiy manbai bo'lgan. Muarrif Sharafiddin Ali Yazdiy ta'biri bilan aytganda, Temur davlati mamlakatning u boshidan bu boshigacha bir bolakayni oltin va javoxiroto to'la patnis bilan jo'natganida ham biron-bir kishi boylikni tortib olishga qasd etmas darajasida yuksalgan. Sohibqiron Amir Temur Xitoydan – G'arbiy Yevropaga qadar savdo yo'lini yanada kengaytiradi. Bundan ko'rinadiki, Amir Temur iqtisodiy siyosatining bosh omili globallashuv bo'lgan.

Hukmdor soliq to'plashning viloyatlar va uluslar tizimidan foydalangan. Bunda barcha tushumlar markaziy davlat xazinasiga to'planmasdan mahalliy ma'muriy tuzilmalar ixtiyorida qoldirilgan. Mahalliy hokimiyatlarga soliq va boshqa tushumlardan o'zlarining ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda foydalanish, natura tarzidagi molmulklarni esa o'z hoxish-irodalariga bog'liq tarzda taqsimlash vakolati berilgan.

Amir Temur soliqlar fondini birinchi o'ringa qo'ygan, chunki mamlakatni boshqarishda soliqlarning ahamiyati va tutgan o'rnini chuqur mulohaza qilgan. Shu sababdan ham soliq munosabatlarining demokratik tamoyillarini rivojlantirishga harakat qilgan.

Amaldagi suyuq'ol va tarxon tizimiga ko'ra, har bir tuman, viloyatda soliqlar uchun javobgar vazirlar faoliyat ko'rsatgan. Ular amirning moliya devoniga bo'ysunib, maxsus soliq yig'uvchilarning to'plagan yig'imlarini davlat xazinasiga tushishini nazorat qilganlar.

Hokimiyat tepasiga kelgan dastlabki kezlarida Amir Temur mamlakatdagi siyosiy parokandalikni bartaraf etish uchun o'z egaligidagi mulklardan keladigan daromadlar hisobidan davlatning siyosiy mavqeini bir qadar mustahkamlab turgan. Soliqlardan tushgan mablag'larni esa asosan infratuzilmani yaxshilashga sarflagan.

Amir Temur davridan ilgari ma'lum yo'nalishlarda chinakam ehtiyoj to'liq o'rganilmasdan xarajatlar chamalab berilar edi. Oqibatda ortib qolgan mablag'lar xazinaga qaytarilmasdan ko'plab anglashilmovchiliklarga sabab bo'lib kelgan. Temur xazina xarajatlarini me'yorlashtirish borasida ham islohotlarni amalga oshiradi.

Me'yorlar, birinchi galda, sipohiylar, lashkarboshilar va vazirliklarning lavozimli xizmatchilariga beriladigan ulufalarda o'z ifodasini topgan. Bunda, pullik normalar bilan birga moddiy normalar ham qo'llanila boshlangan.

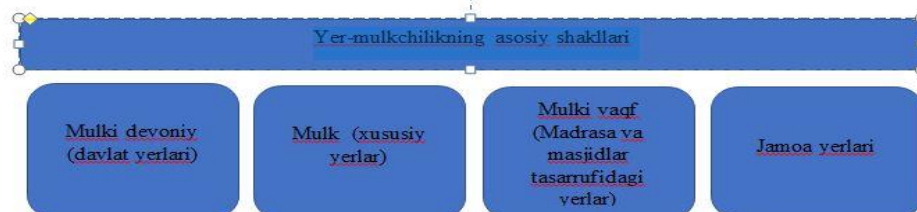
"Temur tuzuklar"ida aytilishicha, "Amr qildimki, amirul umaroning maoshi o'z qo'l ostidagidan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash, devonbegi va vazirlarning

maoshlari amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar, chapovullar, qalaqchilarning maoshlari o'z xizmatlariga yarasha mingdan to o'n ming tangagacha bo'lsin; ahli majlis bo'lgan sayyidlar, olimlar, fozil kishilar: hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlarga o'z hollariga qarab, suyuq'ol, vazifa va maosh belgilasinlar. Piyodalar, xizmatchilar, farroshlarga yuzdan ming tangagacha maosh bersinlar".

Amir Temur devonida maxsus vazirliklar faoliyat olib borgan, ulardan uchinchi "Mulkchilik va soliq ishlari devoni" (vazirlik) deb atalgan. To'rtinchisi ham moliya hamda xarajatlar tizimi bilan shug'ullangan vazirlik bo'lib, "Kirim-chiqimlar va xazinadan sarf qilinayotgan barcha xarajatlar hisobini olib boruvchi moliya vazirligi" deb atalgan.

Soliq ishlari devoni turli sabablarga ko'ra egasiz qolgan molmulklarni nazoratga olish, savdogarlardan zakot va boj undirish, mamlakat chorvalari, o'tloq-yaylovlarni boshqarish, ularning barchasidan tushadigan daromadlarni saqlash, mulkchilik va merosxo'rlik tartiblarini yuritish kabi vazifalarni amalga oshirgan.

"Tuzuklar"da moliya vazirlariga tegishli diqqatga sazovor quyidagi jumlar uchraydi: "Moliya vazirlari moliya ishlarida xiyonat qilib o'zlashtirib olgan bo'lsalar, agar o'zlashtirib olgan mablag'i o'ziga tegishli ulufa (maosh) miqdoriga teng bo'lsa, mazkur mablag' unga sovg'a – in'om o'rnida berilsin. Agar o'zlashtirib olgan mablag'i maoshidan ikki baravar ortiq bo'lsa, ortig'i oladigan maoshidan ushlab qolinsin. Agar maoshidan uch baravar ko'p mablag' olingan bo'lsa, hammasi saltanat xazinasiga tortiq sifatida olinsin".

Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga, avvalgidek, mamlakat hukmdorlari sulton yoki amirlar egalik qilgan. Dehqonchilik maydonlarining ikkinchi katta qismi xususiy yerlardan iborat bo'lgan. Yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy mulklar qatoriga kirgan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarning tasarrufida bo'lgan.

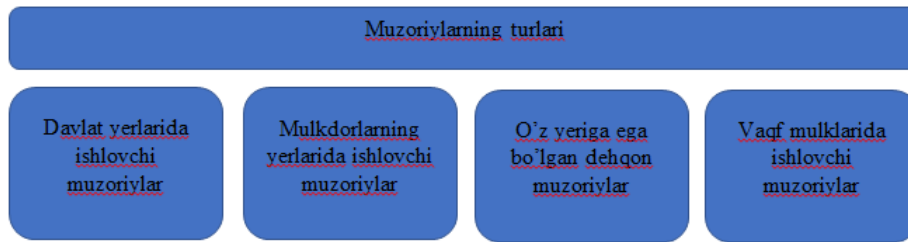
Davlat hukmdori tomonidan yirik mulk egalari uchun biron xizmati uchun tarxonlik yorlig'i berish keng tarqalgan. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig'i, odatda, amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Tarxonlik yorliqlarini faqat lashkarboshilar va harbiy mansabdorlargina emas savdogarlar ham olishlari mumkin bo'lgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga "tarxon" so'zi qo'shib aytilgan.

Temuriylar hukmronligining so'nggi davrlarida Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa viloyatlar dehqonlaridan hamda shahar aholisidan yig'iladigan davlat daromadlarining anchagina qismi tarxonlar qo'lida to'planib, Movarounnaxrda ular g'oyat katta kuchga aylangan edi.

Mamlakatning siyosiy hayotida tarxonlarning nufuzi kuchli bo'lib, ular juda katta siyosiy huquqdan foydalanar edilar. Hatto o'zaro nizolar vaqtda tarxonning qo'llab-quvvatlashi birorta viloyat hokimining taqdirini belgilashda ba'zan hal qiluvchi ahamiyat kasb etar edi.

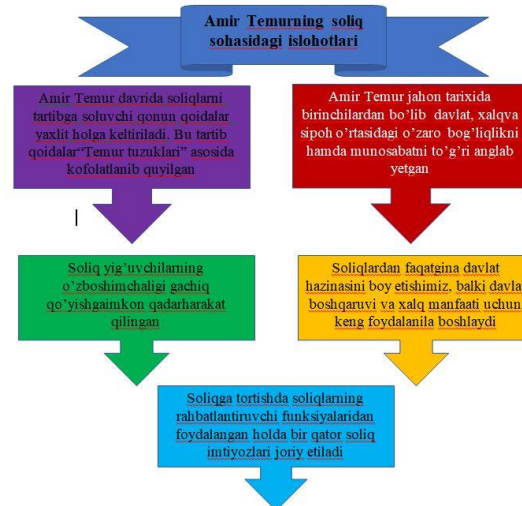
Muhoakama. Amir Temur va temuriylar davrida unumdor yerlarning katta qismi mulki masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilgan mulki vaqfni tashkil etgan. Movarounnaxr va Xurosonda katta-katta dehqonchilik yerlari vaqf qilingan. Bu jarayon keyingi davrlarda ham davom etgan. Odatda, yer va suvdan tashqari, ko'plab do'kon, korxonalar, tegirmon, objuvoz, bozor, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, shifoxona va xonaqohlarning ta'miri va jixoziga uchun, shuningdek, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik ehtiyoji (oziq-ovqat, yoqilg'i va yoritkichlari) uchun sarf etilgan.

XV asrda Movarounnaxr va Xurosonda yer egalari dehqonlar, ekin maydonlariga ishlov beruvchilar esa muzoriy (ziroatchilar) deb yuritilgan.

Amir Temur turmush tajribalari asosida ishlab chiqqan va uning hukmi bilan qonun darajasiga ko'tarilgan qoidalardan iborat to'plam tarixiy asarlarda turli tildagi tarjimalarga mos holda "Temur tuzuklari", "Tuzuki Temuriy", "Temurning

aytganlari", "Voqeoti Temuriy", "Amir Temurning boshidan kechirganlari", "Уложение Темура" deb yuritilgan. "Tuzuk" so'zi asli eski o'zbek tilida "qonun-qoidalar to'plami" yoki "nizom" kabi huquqshunoslikka oid ma'noni anglatgan.

"Tuzuklar" Temur saltanati, uning davlat tuzumi, boshqarilishi, sud qurilishiga oid juda muhim qoidalar va ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan, XIV asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'rganishga oid tarixiy hujjatdir. Yuridik tilda aytganda, bu hujjat ma'muriy-siyosiy va harbiy kodeksdir. U ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi tarjimai hol xarakteriga ega. Bunda 150 yil davom etgan mo'g'ul-chig'atoy sulolasining istibdodidan qutulish, O'rta Osiyodagi markazlashgan davlatni tuzish bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy voqealar bayon etiladi.

Xulosa va takliflar. Temur soliq siyosatining asosiy qoidasi "Tuzuklar"da sohibqironning o'z farzandlariga qoldirgan siyosiy vasiyatida keltirilgan: "Soliqlarni yig'ishda xalqni soliqlar bilan ezib qo'yishdan yoki viloyatlarni xonavayron qilishdan ehtiyot bo'lish zarur. Zero, xalqning

xonavayron bo'lishi davlat xazinasining qashshoqlashishiga olib keladi, xazinaning nochorligi oqibatida esa harbiy kuchlar parokanda bo'lib, bu esa o'z navbatida hokimiyatni zaiflashtiradi". Temurning fikriga ko'ra, qonunni ishlab chiqishda, avvalo, xalqning manfaatlarini hisobga olish, uning to'lov qobiliyatidan kelib chiqish zarur. Har bir alohida xo'jalikda boy-badavlatlik darajasi soliqqa tortishga asos qilib olinishi kerak.

"Temur tuzuklari"da har qanday jamiyat uchun iqtisodiyot ustuvorligi ifodalanib, quyidagi xulosa berilgan: "Davlatu-saltanat uch narsa bilan: mulk, xazina va lashkar bilan bardamdir. Oqil vazir bularning har uchalasini yaxshi ahvolda saranjom tutadil. Bu xulosa ko'proq xazinaga taaluqlidir.

ADABIYOTLAR

1. Oblomurodov N., Tolipov F. O'zbekistonda soliqlar tarixi. – T.: Iqtisodiyot-Moliya, 2009. – 47 bet.
2. Мадрахимов З. Ш. Кўқон хонлигида савдо муносабатлари тарихи. – Тошкент: "YANGI NASHR", 2014. – 173 б.
3. Маманазаров А. Soliq siyosati. O'quv qo'llanma. – T.: Moliya. 2003. – 150 bet.
4. Маманазаров А. Soliq siyosati. O'quv qo'llanma. – T.: Moliya. 2003. – 150 b.
5. Маманазаров А. Soliq siyosati. O'quv qo'llanma – T.: Moliya. 2003. – 150 bet.
6. Базаров В.Б., Ванчикова Ц.П. Экономическая система монгольской империи. // Журнал. ВЛАСТЬ. 2015 г. – № 6.